

מערת המכפלה בעבודותיה של נירה פרג

דר' יוכי פישר

2017

בתחילת ספרו המונומנטלי של רודלף אוטו "על הקדושה" שנכתב לפני כ-100 שנה פונה אוטו לקורא ומבקש ממנו בקשה קצת משונה. הוא מבקש ממנו שיפסיק לקרוא. שיפסיק לקרוא כל מי שלא יכול לדלות מזכרונו רגע של התפעמות עזה, וחד משמעית, רגע של התפעלות מהמיסתורין שמעבר: מי שאינו מסוגל להיענות לבקשה, שלא ימשיך בקריאת הספר הזה.

ההנחה מאחורי בקשתו של אוטו היא שקדושה היא מצב הכרתי, מצב חווייתי דתי אוניברסלי, שנשען על התנסות בלתי אמצעית ב"אחר המוחלט". התנסות זאת איננה מתחום הרציונליות. לכן ללא היכרות או לפחות זיכרון כלשהו של חוויה דתית, אין כלל אפשרות להבין אותה או לדון בה בכלים רציונליים.

עבודותיה של נירה פרג על מערת המכפלה מציעות אולי את ההפך. גם אם את לא מאמינה, גם אם מעולם לא ביקרת במקום קדוש כמאמינה ואין בזכרוך רגעי התפעמות עזה וחד משמעית, גם אם הרציונליות לכאורה מכוונת את חיך, התבונני לכמה דקות בפן מסוים של מה שקורה במקום הקדוש, בפרקטיקות של הסדרתו. ההתבוננות לא דורשת קפיצת אמונה, או הזדהות עם חוויות של קדושה אבל היא דורשת פיענוח של מה שיכול להראות כהרמוניה לצד חריקות, כדבקות לצד צרימה שעוטפת את המקום מכל עבריו.

אבקש להציע אפשרות לפיענוח מסוים של העבודות שראינו. אעשה זאת דרך התייחסות לקשרים בין הסדרה ומישטור לבין קדושה. על הקשר הזה אעמוד בעזרת קריאה המנגידה בין היצירות שרה וברהם אברהם לבין היצירה ישמעאל.

תחילה מילה על המקום ממנו צמחה ההסדרה הפורמלית במערה:

לפני ימי הטבח שטבח הרוצח גולדשטיין במאמינים מוסלמים בשעת תפילתם (25.2.1994), היתה המערה מחולקת למרחבים נפרדים בהם היתה תפילה נפרדת אך לעיתים בו זמנית של מוסלמים ויהודים. ההפרדה בין המרחבים והזמנים היתה לא חדה ושטחים לימנליים איפשרו

מגע, מבט והאזנה הדדית. היו לא מעט אירועי אלימות בוטה והתנכלויות הדדיות בשנים הללו סביב המערה. יחד עם זאת אפשרות הפרדה מוחלטת, הגבולות הקשיחים, במקום ובזמן איימה על מאמיני שתי הדתות. כך למשל כותבים ראשי המתנחלים בחברון בשנת 75 במכתב התנצלות שחתמו עליו 70 מנציגיהם הממוען אל שייח המערה עאטף אל חמורי שהוכה והושפל על ידי מתפללים יהודים בתוך המערה:

“בהזדמנות זו יורשה לנו להביע את הדעה כי מקור הסכסוכים הנו עצם הפרדה בינינו, הן במקום התפילה והן בזמני התפילה.

אדרבא, עצם הפרדה יוצרת מרירות וחיכוכים. לעניות דעתנו ראוי שכל המחיצות המלאכותיות שהוקמו על ידי הממשל במערת המכפלה תוסרנה ובני שתי הדתות יוועדו יחד כדי לעשות במשותף אותם הסדרים ותיאומים אשר נחוצים כדי לדור בשלום ובכפיפה אחת.

אנו מביעים את תקוותנו, כי במשותף נמצא דרך להתנהג במקום הקדוש כפי שראוי לו ולנו, זה כלפי זה”¹

האלימות לדעת המתנחלים נובעת מהתערבות הריבון – שרק לצורך נושא המערה מבקשים להשאירו בחוץ – וללא התערבותו היתה מאפשרת הסדרה. התקווה הזו כידוע נכזבה ולאחר הטבח במתפללים מוסלמים המליצה ועדת שמגר:

“לאור לקחי הטבח מן ההכרח לשנות את ההסדרים. אני ממליצים בראש ובראשונה, להנהיג הסדרים שנועדו לקבוע הפרדה מוחלטת בין המתפללים היהודים למתפללים המוסלמים... יקבעו שערי כניסה נפרדים, אמצעי גילוי ובקרה משוכללים לכולם, תונהג הפרדה בין המתפללים בזמנים נפרדים ולא תותר נוכחות של בן דת האחת לתוך המערה שעה שמתקיימת באולם כלשהו מאולמות המערה, תפילה של בני הדת האחרת. הווי אומר: אין נוכחות בו זמנית במערה של יהודים ומוסלמים”²

אולם הסדרי החלוקה והגבולות אינם רק הסדרים פוליטיים של הריבון המשתמש בכוחו הרב. היצירה של פרג מאפשרת משהו שאינו ניכר מהעיון השטוח בהסדרים הפוליטיים ואפילו לא מהמחקר התיאורטי היא מאפשרת את ההזרה, ומסיטה את המבט אל שאלות של קדושה,

קדושה מעצם מהותה היא הדבר שאי אפשר לדבר בו, זה שאין אפשרות לשלוט בו, זה שמעבר ליכולת התיאור האנושי. לכן באופן עמוק לא תיתכן בעלות על קדושה³. באופן פרדוקסלי, עצם הריבונות על הקדושה מחללת אותה ומפקיעה למעשה את קדושתה. ריבונות

אנושית כלשהי על מקום קדוש כלשהו מפקיעה את קדושתו. לכאורה אם כך אין להתערב בקדושה ויש להשאירה כמה שיותר בטהרתה שמא יאבד כוחה.

אולם האם זה אפשרי או שמא מנגנוני הגבלה, כוח ושליטה הכרחיים לקדושה?

שהרי הקדושה, כל קדושה, קדושת זמן, קדושת עצמים, קדושת אידאות, וקדושה במרחב, תלויה במה שאיננו קדוש, בחולין ובחילול. היא תלויה בחול כדי להגדירה, כדי להפרידה- שהרי עצם מעשה ההקדשה הוא ההבדלה, והיא תלויה בו כדי לתעלה ולשמור מכוחה ההורס והמכלה שלה עצמה. הכמיהה לקדושה היא כמיהה לדבר עצמו, לראשוניות, למה שמעבר להיותנו במרחב ובזמן. אך יש בכניסה אל הקודש גם סכנה, זהו כוח מערער ומהרס. לא כל הנכנס אל הקודש יוצא ממנו בשלום, כך נדב ואביהוא למשל, בניו של אהרון הכהן ש"בקרבתם לפני ה' וימותו" קירבתם אל לפני ולפנים של הקדושה שרפה אותם.

כלומר קדושה דורשת הסדרה, דורשת את המימד הפוליטי, והיא אימננטית לה הן כדי לשמר את ייחודה והן כדי להגן מפני כוחה המחרב.

איך אם כן, לשמר את ההתערבות האנושית רק באיזורי הספר והגבולות של הקדושה ולא לחדור אליה ובכך לחללה ולהפקיעה? איך ניתן לשמור על גבולותיה של הקדושה- ובמקרה של מערת המכפלה איך לשמור על הגבול - ללא משמר הגבול?

מנגנוני ההסדרה של מקום קדוש דורשים כאמור תמיד עירוב של היבטיים שונים של חילול וחילון הקודש. אתייחס לשתי פרקטיקות שונות:

הראשונה, חילול לא במובן של התנגדות לקדושה או לדת אלא במובן של הסדרה נדרשת של גבולות הקודש. חילול כזה דורש לעיתים מישטור של אופני המעברים מקודש אחד לקודש שני. יצירת רווח נקי מקדושה כדי לאפשר את כניסתה של קדושה אחרת. הקדושה עצמה לא

³ משה הלברטל, "על קדושה וגבולות הייצוג האמנותי והלשוני", בתוך גבולות של קדושה: בחברה בהגות ובאמנות, עורכים: אמילי בילסקי ואביגדור שנאן, ירושלים: קרן עדי להבעה יהודית באמנות ובעיצוב והוצאת כתר, 2003

יכולה לייצר את המעבר הזה- יש צורך בכוחות, רגעים מחוללים, חיצוניים לה כדי לאפשר את המעבר. הבדלה בין קודש לקודש דורשת רגע לימנלי ולו גם סימלי של השהייה, נייטרליות כדי להיפך לקדושה שוב.

"אברהם אברהם" ו"שרה שרה" מראים לנו רגעים כאלו. החלפת ידיים סימטרית, מוכפלת, הרמונית כמעט, של קדושה בקדושה. אותו מרחב מוריד מעצמו סיממני קדושה ועוטה על עצמו סיממני קדושה אחרת. כל זה נעשה בריטואל "מקודש" וקבוע המדהד ריטואלים של הקדושות עצמן. הקדושה של המערה, החפצים הקדושים, הריטואלים של המואזין והקריאות, משוכפלת בתוך טקסי ההסדרים של הביורוקרטיה המבדילה.

הורדה, תלייה, הנחה, פרישה. כשהמקום ריק מחפציו, מחולל לרגע, להבדיל ממחולן, הוא נשאר בתוך תחומי הקודש והשימוש בו הינו אותו שימוש בדיוק. נשאר רק לרגע את מחסומי המשטרה המונחים בסוף מחוץ לדיון.

פרקטיקה שניה של הסדרה ומישטור הקודש הוא חילון. חילון המפקיע את המקום מקדושתו. זוהי הסדרה הבאה מבחוץ למערכת המושגים הדתית ומכפיפה אותה לנורמות וסדרים אחרים. כמו ששליטים מחולנים במדינות ריבוניות מסדירים בעת המודרנית את מנהגי הדת במדינתם תוך שימוש ברציונליזציה של ניהול מדינה. חילון כזה חודר לתוך תחומי הדת ודורש ממנה עתה אם ברצונה להתקיים להתאים עצמה כעת למערכת נורמטיבית שבסיסה שונה.

ב"ישמעל" אנחנו רואים חילון מסוג כזה. חילון ולא חילול כי מה שאנחנו רואים זה הפיכת מקום למחולן כדי לאפשר קדושה אחרת. שינוי השימוש בו, הפקעתו מהקדושה המקורית המיוחסת לו ושימוש מחולן בו. כך נאמר בתוספתא מגילה על קדושת בתי כנסת: "בתי כנסיות אין נוהגים בהם קלות ראש, ולא יכנס להן בחמה מפני החמה ובצינה מפני הצינה ובגשמים מפני הגשמים (תוספתא מגילה ג). אין להשתמש במקום הקדוש לדבר אחר מכיוון שאז אובדת תכונתו כמקום שאין לאדם שליטה עליו. לכן גם "אין עושים אותו קפנדריא", לא עוברים דרכו למקום אחר⁴. בישמעל אפשר לראות איך המשטור נעשה על ידי חילון הקדושה, במקרה זה של בית הכנסת אך בוודאי גם של המסגד, על ידי הפיכתו למשהו אחר שמשמש את כוחות השיטור.

אך מי הם כוחות ההסדרה והשיטור?

כוחות השיטור של מקומות קדושים היו מאז ומתמיד כוחות מחולנים. הם יכולים להיות כמובן חלק מהעולם הדתי, אך אלו כוחות שפועלים מסביב לקדושה עצמה ואינם משתמשים בקודש באותו אופן: שמשי הכהנים, אותם *lāicus* (ומכאן *laymen*) שמילאו תפקידים בתהליך

⁴ הלברטל, שם.

הסקולריזציה, גבאי המעטפת, ממלאים תפקידי ניהול, שיטור והסדרה של הקדושה האמורים לאפשר את התקיימותה.

ב"אברהם אברהם" וב"שרה שרה" מי שאחראי על החילול הם המאמינים עצמם, הם אלו שבתנועות ריטואליות מסירים את השלטים, הם אלו שמכניסים את הספרים הקדושים למקומם והם אלו שמגוללים את השטיחים. לאורך רוב אורכה של העבודה רואים רק את היכלי התפילה ולא את הריבון. בסוף אמנם מגיעים השוטרים אך הם רק מאשררים את הגבול שנקבע כבר על ידי הרהיטים.

לעומת זאת ב"ישמעל" מי שאחראי על החילון הם מראש אך ורק נציגי כוחות חיצוניים וזרים למערכת הקדושה במערה- נציגי הריבון החילוני, משרתיו של מערך אמונות וציונים מקודשים אחרים: החיילים, השוטרים וחיילי משמר הגבול. המעברים בהם אנו רואים כיצד הם מקיפים באופן חסר פורפוציות את המואזין בדרכו, הם חילון כפול, גם על ידי חדירה לתוך הקדושה הראשונית של המרחב של המסגד ובית הכנסת בו הם עוברים וגם החילון הפוליטי שמתבטא בכוח האגריסיבי.

אך יותר מחילון כפול אותם חיילים המלווים את המואזין בטבעת הדוקה הם מטפורה למה שלא רואים בעבודות אבל שומעים בחריקות ובדממה שבין חריקה לחריקה. הם מטפורה בעיקר לעיר חברון שנשלטת כבר למעלה מחמישים שנה על ידי כוח כובש שבשם ביטחונם של אחוז מזערי מאזרחיו מדכא, משפיל ומחלל יום יום את שלומם של למעלה ממאתיים אלף אנשים.

מה שנראה אולי כאידיליה סימטרית ב"אברהם אברהם" ו"שרה שרה", מתגלה בשיבושו הבלתי אפשרי ב"ישמעל". גם אם הקדושה זקוקה לגבולות ולהסדרה כל עוד יחסי הכוח והמישטור הם כאלו נראה שאי אפשר לשמור על גבולות הקדושה בלי לחללה, לחלנה ויותר מכך לרומסה.

ב"אברהם אברהם" ו"שרה שרה" אנו רואים בעיקר את היכלי התפילה וכמעט ולא רואים את הריבון. ב"ישמעאל" אנו רואים רק אותו, ולא את המקום הקדוש עצמו. אבל הריבון שמנסה בכוח לקבוע גבולות ומישטור לקדושה נותר מחוץ לקדושה עצמה ומדבר בשפה זרה לה.

קריאה עמוקה ב"ישמעל" מצביעה גם על היפוך אופייני של חופש וכבילה בין האסיר לסוהרו. המואזין בא מהחופש. הוא דופק על הדלת כסוהר שרוצה להכנס לא כאסיר המבקש לצאת. כשהוא נכנס הוא הופך מיד לאסיר. הרגע הזה הוא רגע של היפוך משונה. אבל הוא מיד יוצא

לכאורה שוב דרך הדלת השניה אל החופש הדתי שלו שהוא בעצם רק חלקי. מצד שני החיילים שהם לכאורה חופשיים כלואים למעשה בתוך המתחם שלהם. כשהם מחכים בחוץ יושבים על הספסל יותר מכל הם נראים נטולי שררת כוח. מיהו אם כן העבד ומיהו האדון בסיטואציה שמתיימרת לכבוש את הקדושה?

האם מצב הכיבוש וההתנחלות אשם באלימות שסביב המערה? כרגע נראה שכן. האם הפסקת הכיבוש תביא הרמוניה, אפשרות למאמיני שתי הדתות להסדיר את עניניהם בעצמם כפי שביקשו המתנחלים, להתפלל במערה עם גבולות של קדושה שאינם אלימים או מחלנים? ספק. מעולם לא היה זה המצב במערה כמו גם במקומות קדושים רבים אחרים. כנסיית הקבר, שגם עליה לנירה פרג עבודה מרתקת, היא דוגמא מאלפת למקום קדוש בו היריבות איננה בין דתית ובכל זאת יריבות מרה בין פלגים שונים הביאה למעשי אלימות של ממש. אולי ההסדרה והשקט היחסי כרגע שם אפשרי דווקא תחת שלטון "נייטרלי" לנצרות.

למערת המכפלה קדושה מיוחדת. בניגוד למקומות קדושים אחרים היא אתר שאין מסורת שונות על מקורו, אין גילגולי זיכרון של מבנים אלו או אחרים, אין כמעט סיפורי ניסים שונים ואין עוררין על הקשר של המקום למסורת – תמיד היה זה מקום קבורת האבות והאמהות של כולם.

הייחוד והפשטות הזו הינם גם אולי חלק ממכפלות הכאב והמתח סביב המערה שקדושתה נוגעת במקור הראשוני, בחזרה לרחם, למקום האב והאם. "ויתרוצצו שני בנים בקרבה", הם ממשיכים להתרוצץ זה מול זה ולחפש אחר האהבה המקורית זו שאיננה מחולקת ונתונה רק להם. מטפורת הרחם גם מסבירה את המיסתורין סביב מה שנמצא עוד יותר עמוק, המערה שמתחת למערה, זו שאסור להיכנס אליה מפני קדושתה ואליה מתאוים בעיקר ארכיאולוגים חילונים.

עבודותיה של פרג שמצולמות מתוך המקום הקדוש עצמו מאפשרות להבין רבדים שלא מתגלים בדרך אחרת. הן מציגות קדושה נטולת הוד, ארגון יום יום, מעברים, חפצים, מפתחות, שערים, צעדות, המתנות. היצירה מזמינה לדיאלוג עם המחקר האקדמי, לא לקישוטו כהוכחה לטענה, אלא כאופן חקירה אחר שמערער ומציע כיוונים אחרים. מבחינה אימננטית מבפנים.

בעיקר מאפשרות העבודות אולי להקשיב לקול. הקול, הצרימות והגרירות הוא החודר לבסוף את כל המנעולים והמחסומים, פורץ את כל הגבולות, אך זהו גם קול המשמר את הדממה, כזו היאה לקדושה: "לך דומיה תהילה" (תהילים ס"ה ב).

